

Bijlage HAVO
2017

tijdvak 1

Nederlands

Tekstboekje

Tegen het dieren sentiment

(1) Vooropgesteld: ik ben jarenlang vegetariër geweest en nog altijd vermijd ik varkensvlees, laat staan dat ik een gerecht als foie gras of verse kreeft tot me neem. Dieren netjes behandelen behoort in mijn ogen tot het pakket dat wij beschaving noemen. Dat ook wat dat betreft het paradijs nog lang niet bereikt is, dat de wetgeving altijd beter kan: ik zeg het mijn dierenvrienden graag na. Het sentiment dat dit land de laatste jaren echter tentoonspreidt voor alles wat vleugels, pels, poten of staart bezit, bevalt me heel matig. Nog minder bevalt me dat 'wij van de media' daar zo klakkeloos in meegaan.

(2) Ooit waren berichten uit het dierenrijk immers het exclusieve domein van de regionale pers en van kranten als *De Telegraaf* en het *AD*. Alleen in de zomermaanden sloop ook elders wel eens een eiken-processierups of babykrokodil de kolommen binnen. Tegenwoordig bedrijven alle dagbladen het hele jaar door met evenveel geestdrift dierenjournalistiek en vooral: met evenveel ernst.

(3) *Trouw* kent tegenwoordig maar liefst twee dagelijkse pagina's voor de groene lezer, waarbij dierenberichten ('Hommel helpt aardappelboer') uiteraard zelden ontbreken. Ook in de rest van de krant rukken ze op.

(4) Bij *de Volkskrant* gaat haast geen dag voorbij of je treft er dierennieuws in aan. Wil *Trouw* ook nog wel eens opbeurende berichten brengen, de *Volkskrant*redactie benadrukt bij voorkeur de tobberige kant van het thema, met koppen als 'Europa is

gevaarlijk trekgebied voor roofvogels' en 'Het tsjirrlie van de veldleeuwerik is steeds minder vaak te horen'. De terugkerende boodschap is: het gaat onherroepelijk bergafwaarts. En wee degene die deze mantra niet serieus genoeg neemt.

(5) Onlangs maakte de staatssecretaris van Economische Zaken bekend dat de overheid niet langer alle bedreigde diersoorten ten koste van alles wil redden. Onmiddellijk kwam *de Volkskrant* met een verhaal waarin dierenbeschermers ongehinderd hun beklag mochten doen. Stoppen met bijvoorbeeld het korenwolfproject, zeiden zij, zou 'pas echt onverantwoord zijn'. Waarom precies maakten ze niet duidelijk. De verslaggever nam genoeg met het kulargument dat de korenwolf symbool staat voor een landschap waarvan 'de mensen' niet willen dat het verdwijnt.

(6) *NRC Handelsblad* heeft een uitgesproken oog voor berichten uit *peer reviewed* wetenschappelijke tijdschriften – al haalt de krant de neus niet op voor nieuwtjes à la 'Olifantenmoeder en jong in Emmen overleden'. Ook bij het liberale avondblad ontbreekt de tobberige toon zelden. Illustratief was een verhaal over natuurfilms, waarin de verslaggeefster zich afvroeg: 'Hoe realistisch zijn schitterende *BBC*-producties als *Planet Earth* (2006) en *Life* (2009) als ze niets zeggen over het feit dat één op de drie zoogdiersoorten en één op de vier reptielensoorten bedreigd wordt? Is puur natuur in beeld zo langzamerhand niet een pure leugen?'

(7) Wanneer het taboe op dieren-nieuws precies verdween, laat zich lastig aanwijzen. Het staat wel vast
90 dat er géén wilsbesluit aan vooraf is gegaan. De media weerspiegelen slechts de tijdgeest en die ligt nu eenmaal meer dan ooit in aanbidding voor Moeder Natuur.

95 (8) Gezonken cultuurgoed is bijvoorbeeld de opvatting dat de mens niet meer is dan een rechtoplopend dier, een aangeklede aap, een toevallig stapje in de evolutie. Volgens dit
100 nieuwe dogma is de grens tussen de soorten vaag en hooguit gradueel, dus mogen wij ons vooral niks verbeelden. De steilste aanhangers van dit gedachtegoed kennen een fraai
105 scheldwoord voor wie niet in hun waarheid gelooft: dan ben je een ‘speciëcist’¹⁾. En ‘antropocentrisme’²⁾ is in hun ogen net zo verwerpelijik als racisme.

110 (9) Niet vreemd dat in zo’n klimaat niemand meer opkijkt van de geavanceerde, uitstekend geoutilleerde dierenambulances die door onze straten rijden. Noch van de lommer-
115 rijke dierenbegravingplaatsen waar je Pluto of Minoes met een gedenksteen gepaste eer kunt bewijzen. Noch van huisdieren die op dieet moeten omdat hun baasjes ze vol-
120 proppen. Zulke fenomenen mogen in pakweg de Sahel, de Swatvallei of de Gazastrook wat lastig uit te leggen zijn, hier dienen wij zoiets volstrekt normaal te vinden.

125 (10) Geen wonder ook dat de meerderheid van het Nederlandse volk voorstander is van het verankeren van dierenrechten in de Grondwet. In de milde variant gelden die rechten
130 uitsluitend voor aansprekende wezens als de gorilla, de koe en de kat. De diehards vinden dat ook minder

aansprekende soorten als de wesp, de rat en de tijgermug in de rechten
135 mogen delen.

(11) Vanzelfsprekend laat deze malligheid ook journalisten niet onberoerd. Tegelijkertijd blijft hun ijver in het brengen van dieren-nieuws
140 een tikje merkwaardig. In de journalistiek geldt immers één gouden regel: dat de zon elke dag opkomt, is niks bijzonders. Pas als hij op een ochtend niet aan de horizon ver-
145 schijnt, komen de pennen in beweging. Ofwel: het ongewone leidt tot berichtgeving, niet het doodnormale. In het dierenrijk, zou je zeggen, gebeurt zelden iets nieuwswaardigs.

150 Dieren komen ter wereld, ze scharrelen hun kostje bij elkaar, ze planten zich voort en ze gaan dood – op al dan niet gewelddadige wijze. Zeker, zo gaat het bij ons mensen ook.

155 Dieren schrijven daarentegen geen boeken, ze maken geen films, ze handelen niet in goederen en ze doen geen uitvindingen. Waarom zou een zichzelf respecterend nieuws-
160 medium überhaupt geïnteresseerd in ze zijn? Dat nu blijkt een volkomen achterhaalde gedachte.

(12) Neem de bultrug die vorig jaar december een verkeerde afslag nam
165 en jammerlijk strandde op een zandplaat bij Texel: een potvis met pech – niet meer, niet minder. Maar het beest kreeg zelfs een naam! En dagenlang waren de reddingspogingen voor Johannes (die later
170 Johanna bleek) niet uit de media weg te slaan. Zo mochten deskundigen zich buigen over het wezen van de bultrug, dan wel de publiciteit plaatsen in historisch perspectief. Zulke zeebeesten, wist men, spraken in vroeger eeuwen reeds tot de volks-
175 verbeelding. Dus zoveel nieuws was

er niet onder de zon.

180 **(13)** Dat klopt. Anders dan voorheen kun je echter in dit tijdsgewricht van één ding verzekerd zijn: de schuld belandt uiteindelijk bij de mens.

185 Accepteren dat Moeder Natuur nu eenmaal wrede, uiterst onsympathieke trekjes heeft – het wil er heden ten dage niet meer in. Zij kan geen kwaad meer doen. Er moet dus een zoektocht op gang komen naar

190 menselijke verantwoordelijken. De kwestie leidde zelfs tot Kamervragen over ‘de martelgang van bultrug Johannes’. Het beest had nog geleefd als de reddingsdiensten

195 maar beter hun best hadden gedaan. Tekenend was hoe de minister van Economische Zaken daarop reageerde. Hij hoefde geen lachje te onderdrukken. Noch zei hij dat hij wel wat

200 anders aan zijn hoofd had dan debatteren over een gesneefde potvis. De minister antwoordde dat bultruggen dieren zijn ‘waar we allemaal een warm gevoel voor hebben’. En zegde toe dat er een ‘protocol’ zou komen, opdat de overheid voortaan precies zou weten wat haar te doen stond.

205 **(14)** Dat protocol kwam er, compleet met een aan te stellen ‘strandingscoördinator’ en te volgen rampscenario’s. Hoeveel geld ermee gemoeid is, weet ik niet. Dat zo wederom de valse illusie wordt gewekt als zou de overheid alle dierenleed kunnen voorkomen, weet ik wel. Intussen concurreerde de berichtgeving rond de bultrug wekenlang met echte nieuwsfeiten uit Nederland en de rest van de wereld.

220 **(15)** Opvallend aan de wijze waarop de kranten dierennieuws brengen, is de volstrekt morele consensus. Of het nu gaat om *NRC Handelsblad*, *Trouw* of de *Volkscrant*, bij allemaal schemert op de achtergrond de over-

tuiging dat homo sapiens het lelijk heeft verprutst. Het dier geldt als het onbedorven wezen dat de mens al héél lang niet meer is. Dieren zijn per

230 definitie goed, mensen per definitie slecht. Behalve als ze tot het gilde der dierenbeschermers en/of dierenactivisten behoren. Dan hoeven ze geen enkel kritisch vraagje te vrezen. **(16)** Wie daarentegen in dit eensgezinde koor een dissident geluid laat horen, wacht een heel ander onthaal. In 2011 publiceerde filosoof Bas Haring zijn boek *Plastic panda’s*, waarin hij onder meer inging op de argumenten van natuurbeschermers die elke planten- en diersoort koste wat kost voor uitsterven willen behoeden. Zijn stelling: daar hoeven

245 wij ons niet zoveel zorgen over te maken. Uitsterven hoeft niet altijd rampzalig te zijn. **(17)** Interessant punt, zou ik zeggen. Op z’n minst een serieus debat waard. Dat had ik gedacht. De verzamelde dierenvrienden kropen weliswaar onmiddellijk achter hun toetsenbord, maar alleen om aan het schuimbekken te slaan. De opinie-

255 pagina’s plaatsten hun stukken nog ook. Zo waren er milieufilosofen die Haring onwetenschappelijkheid verweten en een ‘achteloze manier van denken’. Er was een evolutiebioloog

260 die hem op ‘een cruciale denkfout’ had betrap, een briefschrijver die hem ‘een bekrompen leefwereld’ toedichtte. Een redacteur van *NRC Handelsblad* maakte het nog bonter.

265 Hij blogde dat Harings ‘vrije geredeneer’ hem ‘gevaarlijker’ maakte dan ‘de beul die op gezette tijden zijn poedel een rotschop geeft’. Hij vond dat deze ‘natuurbaar’ aangegeven diende te worden bij 114, het toen net ingestelde alarmnummer voor dierenmishandeling.

(18) Dat dierenvrienden niet per se ironische wezens zijn, heb ik trouwens ook zelf mogen ondervinden. Als columnist weet ik inmiddels zo'n beetje welke van mijn stokpaardjes lezers tot razernij drijven. Als ik bijvoorbeeld wijsneus over verwend prinsesjes of over het sluimerend antisemitisme, is het strijk en zet raak. Maar de hatelijkste ad hominems³⁾ kwamen na columns waarin ik me vrolijk had gemaakt over dierenliefde.

(19) Is dit alles erg? Of zijn het decadente uitwassen van een samenleving die zelfs in tijden van economische crisis nauwelijks echte problemen kent? Dat laatste zou troostend zijn, maar persoonlijk was ik nogal ondersteboven door een bericht dat ik onlangs aantrof in dagblad *Trouw*.

naar: Elma Drayer

uit: Vrij Nederland, 5 oktober 2013

Elma Drayer is journalist, essayist, columnist en eindredacteur.

noot 1 speciëcist: iemand die discrimineert naar soort, in het bijzonder: iemand die de mens bevoordeelt boven het dier

noot 2 antropocentrisme: neiging om de mens centraal te stellen en als referentiepunt te beschouwen

noot 3 ad hominem: tegen de persoon, vrij te vertalen als 'persoonlijke aanval'

Tekst 2

Ga op schoolreis naar het dierproevenlab

(1) We brengen in Nederland elk jaar ruim 550 miljoen stuks vee voort. Die worden door enkele tienduizenden mensen gefokt, gevoerd, vervoerd, gemolken en geslacht. De consument ziet dichte staldeuren, pakken vla en worst in plastic – en voelt zich daar comfortabel bij. De boer houdt

Uit Amerikaans onderzoek was gebleken dat proefpersonen méér empathie voelden met mishandelde dieren dan met mishandelde mensen. Preciezer: een gemolesteerde hond leverde bij hen méér emoties op dan een in elkaar geslagen volwassene. Nog preciezer: de ondervraagden vonden mishandelde mensenbaby's best zielig, maar 'het meeste medeleven' ging uit naar mishandelde puppy's.

(20) Dit is precies waartoe het hedendaagse dierensentiment kan leiden en het is precies wat me er zo matig aan bevalt – om de simpele reden dat elke ideologie die de mens achteloos naar het tweede plan verwijst argwaan verdient. Het wordt tijd voor een nieuw humanisme.

open boerderijdag, maar niet tijdens het castreren van biggen.

(2) En zo blijven ook de 0,6 miljoen proefdieren buiten beeld. Jawel, de overheid is redelijk op de hoogte. Proefdiermensen vullen trouw hun rapportages in. Hoeveel dieren ze gebruiken. Voor welk type onder-

zoek. En hoeveel 'ongerief' die
dieren hebben. Dat is proefdierjargon
voor 'pijn, lijden, ongemak of blijvend
20 letsel'.

(3) De meeste mensen willen dat
helemaal niet weten. Vorig jaar bleek
dat het ministerie al twee jaar niet
had gepubliceerd wie in Nederland
25 een vergunning kregen om dierproe-
ven te doen. Foutje. Maar niemand
had daarom gevraagd.

(4) Voor proefdiermensen is dat ge-
brek aan belangstelling geruststel-
30 lend. Ze voelen de hete adem van
een kleine groep inwoners die wél
precies wil weten wat er met proef-
dieren gebeurt: radicale dieren-
activisten. In 2008 kregen lokale
35 politici in Venray nog dreigmails
vanwege het plan om een
proefdiercentrum in de gemeente te
bouwen. Het afgelopen jaar was het
rustig aan dat front, op een paar
40 vrijgelaten honden na.

(5) En nu? Tijd om open dagen te
houden in het proefdierverslief? Dat
kan geen kwaad. Een schoolklas is
best bestand tegen een kast vol
45 ratten in doorzichtige plastic bakken
met zaagsel. Vertel dan ook dat bij
die ratten elke week bloed wordt
geprik uit hun staart. Misschien mag

de klas volgend jaar ook naar de
50 vleeskuikenboerderij. Geheimzinnig-
heid kweekt misverstanden.

(6) Nog belangrijker is openheid
binnen de muren. De reflex om
proefdierwerk binnenskamers te
55 houden bemoeilijkt de onderlinge
controle en discussie. Juist daardoor
kunnen verbeteringen tot stand
komen. Hoe maken jullie dat type
genetisch gemodificeerde muis?

60 Hoeveel muisjes moet je dan
'euthanaseren'? Of: we willen geen
allergietesten met cavia's doen maar
we worden ertoe verplicht; wat nu?

(7) Er zijn proefdiermensen die al
65 jaren vinden dat ze nutteloze aller-
gietesten op cavia's doen. Elk jaar
beschreven ze dat in hun openbare
jaarverslag. Ze hoopten dat iemand
het zou lezen. De nieuwe proefdier-
70 wet, die nu bij de Eerste Kamer ligt,
voorziet in maar liefst twee nieuwe
centrale instanties voor toezicht en
discussie. Het vorige week gepresen-
teerde plan van aanpak voor dier-
75 proeven leunt zwaar op die commis-
sies. Maar het belangrijkste kan die
wet niet regelen: dat proefdiermen-
sen die twijfelen, die commissies zelf
opbellen.

naar: Hester van Santen

uit: NRC Handelsblad, 8 en 9 maart 2014

Hester van Santen is journalist en schrijft vooral over biologie, natuur en milieu.

Kritisch zijn is soms je mond houden

(1) Reactieruimtes worden volgeschreven met meningen over politici en het conflict in Syrië – of ze nu worden gelezen of niet. Blijkbaar gaan de schrijvers ervan uit dat genoeg mensen willen lezen wat ze wel of niet grappig vinden aan een filmpje op YouTube waarin een kat van een bank valt. Onze online meningen zijn geworden tot statusupdates – wie ben ik op dit moment en wat vind ik nu? – in plaats van dat ze een discussie aangaan. Onze mening verandert in een opmerking. En dat is nog niet zo erg – het web is er groot genoeg voor – maar steeds vaker lijkt iedere reactieruimte te worden tot een agressief gevecht met woorden. De een wordt er plotseling van beschuldigd een neonazi te zijn in een discussie over het beste recept voor echte erwtensoep, en in een discussie over het Franse woord voor *hashtag* (#) wordt de wereldpolitiek er op magische wijze bij gehaald.

(2) Minister Frans Timmermans kan daarover meepraten. Hij moest eind november zijn Facebookpagina sluiten, omdat hij van ‘vrienden’ vervelende berichten kreeg. Hij schreef toen: ‘Jammer dat mijn *wall*¹⁾ zo wordt misbruikt. Vrees dat het onhoudbaar is zo. Heel jammer dat een gewone discussie kennelijk niet mogelijk is en dat feiten er totaal niet meer toe doen.’ Ook PvdA-voorzitter Hans Spekman bleek regelmatig haatmails te ontvangen met teksten als: ‘Ze hadden beter jou zinvol dood moeten trappen.’

(3) De criticus zit echter niet alleen op internet. De Nederlander bekriti-

seert ook en is ook cynisch in *real life*. Als expert van alles vindt hij dat hij alles beter kan. De journalist weet niet wat hij doet, de columnist is een idioot, de politicus moet oprotten, de NS kan niks en zelfs de weergoden krijgen het te verduren – de regen is te nat, de sneeuw was even leuk maar nu te koud, de zon is te warm. De Nederlander klaagt en zeurt, maar zijn mening ontaardt steeds vaker in cynisme en agressie.

(4) Onze minister-president deed de afgelopen maanden meerdere keren een morele oproep: ‘Denk na voor u begint te schelden of te schoppen en ga de discussie aan. Start het beschavingsoffensief!’ Gelukkig blijft de agressie bij het gros van de Nederlanders bij woorden, maar ik herken in de problematiek niet alleen een moreel probleem. Het is ook een fundamenteel onbegrip van wat een mening zou moeten zijn.

(5) De criticus is symptoom geworden van een maatschappij waarin gehoord worden steeds belangrijker is dan een reden om gehoord te moeten worden. We worden opgevoed met het idee dat het hebben van een eigen mening en een individueel geluid belangrijk is. Je mening is iets waardevols. Maar kritisch zijn is niet hetzelfde als op alles kritiek geven. We verliezen uit het oog dat de mening niet zomaar van belang is: zij moet ook inhoud hebben. Een mening zonder moeite heeft geen waarde en overstijgt het plassen door een brievenbus of het besmeren van ramen met poep nauwelijks. Dit is niet kritisch zijn: het is om het hardst schreeuwen dat de

eigen mening professioneler, belangrijker en beter is dan die van de ander.

90 **(6)** Kritisch zijn is ook de schoonheid en kwaliteit in het alledaagse willen zien – zonder de fouten direct over

naar: Anouk van Kampen

uit: NRC Handelsblad, 16 en 17 maart 2013

Anouk van Kampen is redacteur.

noot 1 *wall*: persoonlijke berichtenpagina op Facebook

Tekst 4

Doen en laten

(1) Twee dagen zomerse temperaturen en meteen is er discussie over blote kleding, meer in het bijzonder over de vraag of meisjes in korte
5 broekjes naar school mogen. Een week eerder had een rector van een middelbare school de euvele moed gehad om een paar in zijn ogen te schaars geklede tieners naar huis te
10 sturen met het verzoek wat anders aan te trekken. Met warm weer had dit incident weinig te maken, want we hebben een ijzig voorjaar achter de rug, terwijl de korte broekjes al
15 maanden het straatbeeld domineren. Mode trekt zich nu eenmaal weinig aan van meteorologische omstandigheden. De rector oogstte weinig bijval. Een vragenronde in *de Volks-*
20 *krant* leverde vooral lacherig commentaar op. Hoe ouderwets moet je zijn om heden ten dage nog met kledingvoorschriften op school aan te komen zetten? Iedereen weet toch
25 dat tieners niets liever doen dan de grens opzoeken en die overschrijden? Kleding valt onder de

het hoofd te zien. Het is proberen meer te zien. Kritisch zijn is na-
95 denken voor je typt, het zien van een mens aan de andere kant van de kabel. Kritisch zijn is soms je mond houden. Kritisch zijn kost moeite.

individuele vrijheid van expressie en het getuigt van een benepen
30 jarenvijftigmoraal om die te willen beperken.
(2) Maar de kwestie is breder dan alleen het punt van de korte broekjes. Daarvan zou je kunnen zeggen:
35 minirokje, minibroekje, wat maakt het uit. Het minibroekje geeft de draagster in ieder geval meer bewegings- en zitvrijheid dan het minirokje. Ter discussie staat dan ook niet het
40 kledingstuk zelf, maar wat het vertegenwoordigt: de vrijetijdssfeer, waarin mensen kleren aantrekken die ofwel hoog scoren op comfort en slonzigheid ofwel op uitdagendheid.
45 **(3)** Als voorbeeld van dat laatste kunnen de huidige minibroekjes dienen (niets anders dan de hotpants uit de jaren zeventig), maar net zo goed de naveltruitjes van tien jaar
50 geleden of de populaire singlets met spaghettibandjes en decolletés in het algemeen, zowel de vrouwelijke als de mannelijke bouwvakkersvariant. Het is allemaal hetzelfde soort

55 vrijetijdskleding. Het ondoor-
grondelijke woud van kledingcodes
met gedetailleerde richtlijnen voor elk
moment van de dag is allang afge-
60 schaft. De Nederlandse kleding-
cultuur van de afgelopen vijftig jaar
kun je samenvatten onder de noemer
'alles moet kunnen'. Met één restric-
tie: er wordt nog steeds onderscheid
gemaakt tussen werk/zakelijk en vrije
65 tijd. Op het werk dragen mensen
andere kleren (rustiger, formeler) dan
in hun vrije tijd. De regels hiervoor
liggen niet tot op de letter vast. Er
bestaat aanzienlijke vrijheid, maar
70 als het te dol wordt, bijvoorbeeld in
de decolleté-sfeer, kunnen chefs aan
hun werknemers vragen om iets
neutralers aan te trekken. In de
werksfeer kan de individuele expres-
75 sie worden beknot ter wille van de
zakelijkheid en daar kijkt niemand
vreemd van op.

(4) Opmerkelijk genoeg wordt leerlin-
gen op school geen strobreed in de
80 weg gelegd in hun individuele
expressie. Meisjes op school is toe-
gestaan wat hun docenten zich niet
kunnen permitteren: zich uitmonste-
ren in uitdagende vrijetijdskledij.
85 Misschien snakt de juf van wiskunde
ook wel naar een kort broekje en een
peilloos decolleté op het werk, maar
ze bewaart het toch maar voor buiten
school. Waarom? Omdat een sexy
90 outfit afleidt van een taakgerichte
werksfeer, waarin algebra bestu-
deerd moet worden. Wat voor docen-

ten geldt, zou ook voor leerlingen
moeten gelden.

95 (5) Kleding is per definitie een so-
ciaal instrument, waarmee een bood-
schap wordt overgebracht. Iemand
kan wel zeggen dat het hem of haar
alleen om de particuliere expressie
100 gaat, maar er is altijd een effect op
anderen. Een vrouw die op een on-
bewoond eiland zit, doet geen moeite
om zich op te maken alvorens haar
hut te verlaten. Een afzakkende
105 gangsterbroek, lillend vlees dat er-
gens uitpuilt, doorzichtige bloesjes of
T-shirts wekken allemaal gevoels-
reacties op bij omstanders. Soms
van walging, soms van enthousias-
110 me, dat doet er eigenlijk niet toe.
Sommige mensen vinden niets leuker
dan door middel van provocatieve
kleding de aandacht op zichzelf te
vestigen. Dat kunnen ze gerust doen,
115 daarvoor staat hun het hele open-
bare vrijetijdsleven van strand, cam-
ping, flaneerboulevard en uitgaans-
circuit ter beschikking. In een zake-
lijke omgeving of schoolomgeving
120 werkt uitdagende kleding afleidend
en soms zelfs intimiderend. Omdat
dit zich in de gevoels sfeer afspeelt,
is er geen beginnen aan om hier
regels voor op te stellen. Maar een
125 algemene richtlijn in de sfeer van
'Houd een beetje rekening met de
mensen die tegen je aan moeten
kijken' is in ieder geval een goede
oefening voor later.

*naar: Beatrijs Ritsema
uit: Vrij Nederland, 29 juni 2013*

*Beatrijs Ritsema is columnist en sociaal psycholoog en publiceert veel over
gedragsregels.*

De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen. Het College voor Toetsen en Examens is verantwoordelijk voor vorm en inhoud van dit examen.